

'GEHEIMZINNIGHEID IS ZIJN FORT'

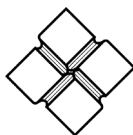
Assien Bohmers (archeoloog), 1912-1988

Arnold Carmiggelt

Uitgeverij Eburon

Utrecht

2019

Deze publicatie kwam tot stand dankzij een bijdrage van:

- Marieke Keur Tekst & advies
- J.E. Jurriaanse Stichting
- Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
- M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
- Rijksuniversiteit Groningen
- Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie

Dit boek verscheen eerder als gelijknamige dissertatie, waarop de auteur op 7 november 2019 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde. De vertaalde citaten in dit boek zijn opgenomen in bijlage 4 van deze dissertatie.

Redactie: Marieke Keur, Den Haag

Vormgeving binnenwerk: Graphicom, Sjoerd van der Meijden, Den Haag

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2019 Arnold Carmiggelt

ISBN 978-94-6301-239-3

Uitgeverij Eburon

info@eburon.nl / www.eburon.nl

Niets uit de uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechthebbenden te achterhalen. Zij die menen rechten te kun-

INHOUD

Een biografie van Assien Bohmers: waarom eigenlijk?

Inleiding **9**

Kennismaking met een 'rare kwiebus' | Hoe mijn belangstelling voor Bohmers ontstond: de zaak Vermaning | Onderzoek en oordeel van anderen | 'Papa, is dit een slechterik?' | De verleiding van verhalen

Beknopte lijst van personen **31**

AFKOMST

Van je familie moet je het hebben

1. Voorouders **37**

Afkomst en evolutie | Wattenscheid, Harlingen en Amsterdam | Kleine vergrijpen en landloperij | Gerespecteerd burger in Zutphen | 'Fries bloed' | Verdieping: natuurlijke en culturele evolutie, genen en memen

JEUGD EN STUDIETIJD

Enig kind van oude ouders

2. Opgroeien in Zutphen, 1912-1929 **53**

Een ondernemend kind | HBS-tijd en NJN

Een nieuwe wereld in

3. Studeren in Amsterdam, 1929-1933 **63**

Kandidaatstudie geologie | Op fossielenjacht in Tegelen | Interesse in rassen en de prehistorische mens | Overpeinzingen van een eenzame student | Wytske: 'De Grootte Liefde'

Nieuwe vrienden

4. Op zoek naar het gevaar, 1934-1937 **85**

Doctoraalstudie geologie | Op de motor door Europa | In nationaalsocialistisch vaarwater | Een vakgroep vol NSB'ers | Contacten in het Verdinaso en met Duitse federalisten | Proefschrift over een betwiste collectie | Huwelijk: 'Kneden van de plastische massa' | Amor fati: naar Duitsland met een nieuwe naam

IN DUITSE DIENST

Eerste schreden op het carrièrepad

5. Archeoloog in Duitsland, 1937 **111**

Een voorgekookte sollicitatie | Berlijn: jachtterrein van inlichtingendiensten | SS en

Ahnenerbe | Verdeelde wetenschap: Ahnenerbe contra Reichsbund | Wolfram Sievers: meer dan een werkrelatie | 'Germaanse bedevaartplaatsen': Quedlinburg en Scharzfeld

In de ban van Friedrich Hielscher

6. Kreis, religie en een federale toekomst, 1937-1942 **133**

Hielscher en de conservatieve revolutie | Besloten samenkomsten van de Unabhängige Freikirche | Steun voor nationale minderheden

Aan het hoofd van een SS-opgraving

7. Neanderthalers en Homo sapiens in Mauern, 1937-1939 **149**

Intriges rond een opgraving | Verdieping: de evolutie van de mens | Opgravingsresultaten | Interpretatie van onderzoeksresultaten: tussen wetenschap en politiek | Studiereis naar Brussel, Frankrijk en Engeland | Dromen over een eigen instituut

Erkenning door de vakwereld

8. Unterwisternitz en Bocksteinschmiede, 1939-1940 **179**

Een vindplaats geconfisqueerd | Absolon: eigenzinnig met gevoel voor PR | Rivaliteit met Zotz | Onderzoek 1939: een verjaardagscadeau voor Himmler | Vroege kunst in Unterwisternitz | *Finest hour* in Kiel | De *Löwenmensch* en een lief, klein paardje

Kwartiermaker in Friesland

9. Friese nationalisten en de Duitse bezetter, 1938-1941 **207**

Aansluiting zoeken bij de Friese Beweging | Een compromitterende brief | Nieuwe verhoudingen in bezet Nederland | Duitse plannen voor Friesland | Groot-Fryslân en de Groot-Germaanse gedachte | Fryske Rie: ruzie over de Friezen en met de bezetter

Een kwestie van goede kruiwagens

10. Aanstelling bij de Rijksuniversiteit Groningen, 1940-1941 **229**

Toenadering tot Van Giffen | Habilitation bij Oswald Menghin in Wenen | Van Nikolsburg naar Buitenpost

Aan de zijde van de SS

11. Archeologie en politiek, 1941-1942 **243**

Schuldige wetenschap | Vondsten van Bocksteinschmiede naar Buitenpost | Himmler en dikke billen: Hottentotten en Venusbeeldjes | Dokkum: tegen de katholieke kerk | Aanstelling Johannes Minnema | Unterwisternitz 1942: oplaaiende strijd om de collectie Absolon | Friese 'stientsjesikers' en hun vindplaatsen | Op stap met Schwabedissen

Conflicten op alle fronten

12. Keerpunt 1943 **267**

Fryske Rie: opnieuw heibel | Friesenbefehl: de Friezen terug in het gareel | Een plaats naast Van Giffen | Privaatdocent met drie studenten | Minder comfort in Unterwisternitz | Unterwisternitz: onderzoek Ziegelei en de zaak Lais | Uitschakeling Zotz en Freund | Minnema klapt uit de school

Onzekere tijden

13. Tussen de Duitse bezetting en een geallieerde overwinning, 1944-april 1945 295

De blik naar binnen | In het nauw door een gevaarlijke dame | Een schuilplaats in Zwolle – en verzetswerk? | Ureterp: paleolithisch paradepaardje in Friesland | Wonen en werken in Buitenpost | Collecties op drift | Hoe het vege lijf te redden?

ZUIVERING

Een Duits spion?

14. Internering, 1945 325

Eerste verhoren | Getuigenverklaringen van Aartsma en Minnema | Verblijf op de Oexerhof | Fort Blauwkapel | Kamp Amersfoort | Weer thuis

Terugkeer in de samenleving

15. Erfenis uit de oorlog, 1946-1949 345

Stroeve start | Collecties komen tevoorschijn | Goed of fout in de oorlog? | Op de bres voor Sievers | De twijfels van Halbertsma | Onderzoek door het RIOD

ARCHEOLOG AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Academisch geruzie in binnen- en buitenland

16. Archeoloog onder Van Giffen, 1947-1954 375

Van Giffens oorlog in de Nederlandse archeologie | Oude rekeningen vereffend: Unterwisternitz, Mauern en Bocksteinschmiede | Herman Wirth duikt op | Ureterp: doorbraak kwantitatieve analyse | De vervalsingen van Makkinga: *believers* contra de wetenschap | Weer lekker aan het werk

Ondernemer en verzamelaar

17. Eigen museum in de Fogelsangh State, 1946-1955 409

De Ikelbeam: behoud van de zuivere volkskunst | Een verwoed verzamelaar | Nieuwe vriend: baron Sixma van Heemstra | Ruzie met Meinte Oosterhout

Oude vrienden met taaie idealen

18. UFAT: een verborgen nazi-netwerk, 1946-1955 431

Op het spoor van de UFAT | Collaborerende Bretonse nationalistes | Federalisme en de superioriteit van het blanke ras | ‘Salutations nordiques’ | Ambassadeur van de UFAT | Uitdovende contacten

Bohmers' wereldbeeld

19. Evolutie, God en de toekomst, circa 1950-1965 453

Verborgene ideeën | Reality and Monads | Vervolgpublicaties onder eigen naam | Teilhard de Chardin, Huxley en Dobzhansky | Uiteenlopende reacties

<i>Hoogtepunt en einde van een academische carrière</i>	
20. Archeoloog onder Waterbolk, 1954-1965	477
Strijd rond de opvolging van Van Giffen Veel vrijheid en ruimte, 1954-1962 Wapens voor grootse plannen Vervalsingen op het spoor Diefstal in het BAI 27 januari 1965: het doek valt Schorsing en nasleep Vermaning ontmaskerd	
ONGEBONDEN	
<i>Een leven buiten de archeologie</i>	
21. Nieuwe start op de Grevon in Bedum, 1965-1978	511
Vrij man Echtgenoot, vader en opa Wenda sterft De zaak Vermaning: medeplichtig of niet? De Vikingschat van Winsum: nog niet klaar met de oorlog Oude vrienden keren zich af	
<i>Vaste overtuigingen van een eenzaam man</i>	
22. Laatste levensfase, 1972-1988	531
Schrijven voor zichzelf Op weg naar een <i>global mind</i> De romanticus Superioriteit van de Noord-Europese cultuur	
EINDPUNT	
<i>Van de planeet Ribro naar Ureterp</i>	
23. Bestemming bereikt	547
Op zoek naar 'stadium 9' Terug naar Wytske	
<i>Bohmers en de biografische reis (2004-2018)</i>	
Nawoord	553
Bohmers' oorlogsverleden: hoe zat het nu echt? Vertrouwen en twijfel bij Helperi Kimm De zaak Vermaning laat Waterbolk niet los Biograaf en gebiografeerde Wie was Assien Bohmers? Einde van de biografische reis De wielewaal	
Dankwoord	577
Bijlage 1: bibliografie van Bohmers	581
Bijlage 2: de opgravingen van Bohmers in Nederland, 1943-1964	587
(samengesteld door Nico Arts en Marcel Niekus)	
Bijlage 3: lijst van personen die een rol spelen in het leven van Bohmers	591
Geraadpleegde bronnen	597
Noten	603
Literatuur	667
Afkortingen	683
Illustratieverantwoording	685
Personenregister	687

Een biografie van Assien Bohmers: waarom eigenlijk?

INLEIDING

Kennismaking met een 'rare kwiebus'

29 Maart 1945: het geluid van motoren verscheurt de stilte van de vroege ochtend die over de velden ligt. Een autobus en een stuk of zes auto's rijden over de straatweg tussen Wierden en Rijssen in Overijssel. Wanneer de motoren stil vallen klinken luide bevelen. Even keert de stilte terug, de wereld houdt zijn adem in. Dan klinkt een salvo gewerschoten. Vogels vliegen krijsend op langs de bosrand. Nog een paar losse schoten. Dan het geluid van dichtslaande portieren, de motoren starten en verwijderen zich. De stilte daalt weer neer op de mistige velden.

Met deze gebeurtenis wil ik het verhaal van Assien Bohmers beginnen, of liever: dit weefwerk van verhalen, dat aan de basis ligt van deze biografie. Nog geen twee weken voor de bevrijding worden langs de straatweg tussen Wierden en Rijssen tien Zwolse verzetsmensen door de Duitsers geëxecuteerd. Het is een represaille vanwege de verzetsactiviteiten die in en rondom Wierden plaatsvinden, zoals aanslagen op spoorlijnen en andere verkeersaders. Nadat een autobus schuin over de weg is gezet en er wachten geplaatst zijn, worden de Zwollenaren gedwongen zich aan de kant van de weg in een rij op te stellen. Het executiepeloton neemt zijn positie in. Wanneer hun vonnis is voorgelezen, krijgen de gevangenen een moment om te bidden. Om kwart voor acht 's ochtends wordt de executie voltrokken. De mannen vallen onmiddellijk, waarna een paar militairen hen even controleren en een paar losse nekschoten uitvoeren. De Duitsers laten de lijken langs de weg liggen en dwingen passerende fietsers af te stappen en de lichamen lopend te passeren. Pas om 12 uur 's middags worden de lichamen opgehaald. Een van de *Todeskandidaten* draagt een politie-uniform, doorzeeft met kogels.¹ Het is de Zwolse politie-inspecteur H.G.W. Bannink, die enkele weken daarvoor is gearresteerd.

Hendrik Bannink (1896-1945) is dan 25 jaar werkzaam bij de gemeentepolitie. Tijdens de oorlog onderhoudt hij nauwe contacten met het verzet. Hij maakt deel uit van de Ordedienst, een militair georiënteerde

Hendrik Bannink werkt bij de Zwolse politie en is tijdens de oorlog betrokken bij het verzet. Op 18 februari 1945 wordt hij door de Duitsers gearresteerd en in de vroege ochtend van 29 maart 1945 in Wierden gefusilleerd.

verzetsgroep, die samen met twee andere landelijk opererende illegale organisaties in september 1944 is opgenomen in de *Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten* (NBS). Hij treedt op als contactman voor het Zwolse verzet, zorgt voor het opzetten van wapendepots, steelt stempels ten behoeve van het vervalsen van documenten en helpt mensen onder te duiken. Een van de mensen die hij begin 1944 aan een onderduikadres helpt, is Assien Bohmers.²

Tussen de spullen die Bannink achterlaat zit een korte notitie over Bohmers, die hij voor het verzet in 1944 heeft opgesteld onder zijn schuilnaam ‘Willem de Zwijger’. Hij schrijft daarin dat Bohmers zeer goed ingevoerd is in kringen van de *Sicherheitsdienst* (SD), de Duitse inlichtingen- en spionagedienst. Dat is een afdeling binnen de SS waarvan de hoogste baas Heinrich Himmler is. Bohmers’ vrouw zou vóór de oorlog zelfs enige tijd bij de familie Himmler aan huis zijn gekomen, had Bohmers aan Bannink verteld. Opmerkelijk is de volgende passage:

‘Ruim anderhalve maand geleden deelde hij mij mede, dat de Duitse generaals van plan waren naar de macht te grijpen en Hitler op zij te zetten. De aanslag op Hitler was voor mij rapporteur danook geen overweldigend nieuws. Hieruit bleek mij nog eens te meer, dat Bl. [Bohmers, AC] goed was ingelicht.’³

Is Bohmers van tevoren op de hoogte van de aanslag op Hitler op 20 juli 1944, die uitgevoerd werd door Von Stauffenberg en andere Duitse legerofficieren en politici? Zijn kennis reikt in dat geval erg ver. Welk spel speelt hij?

Bannink schrijft verder dat Bohmers ‘werkt in de partij in Duitschland, om deze inwendig stuk te maken’. Kennelijk is hij overtuigd van Bohmers’ goede trouw ondanks zijn nauwe contacten met de bezetter. Later kom ik erop terug hoe dat contact gelegd is. Bannink schrijft verder dat Bohmers in zijn woning zeer kostbare archeologische verzamelingen uit Tsjecho-Slowakije heeft, die de SD hem ter beschikking heeft gesteld en die de SD van tijd tot tijd controleert. Hij weet ook dat Bohmers als archeoloog verbonden is aan de Rijksuniversiteit Groningen en daar samenwerkt met professor A.E. van Giffen, de internationaal bekende archeoloog en directeur van het *Biologisch Archaeologisch Instituut* (BAI). Bohmers is inderdaad in 1941 door de Duitsers aangesteld bij de Rijksuniversiteit Groningen als deskundige op het terrein van het Paleolithicum (Oude Steentijd). De kostbare verzameling uit Tsjecho-Slowakije zijn de vondsten en de opgravingsdocumentatie van de internationaal beroemde vindplaats Unterwisternitz (nu: Dolní Věstonice), waar hij vanaf 1939 onderzoek heeft gedaan.

Banninks notitie komt tijdens de bezetting in het bezit van G.J. van der Noordaa, gewestelijk commandant van de Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten. Van der Noordaa is vanaf 1940 al betrokken bij de oprichting van verschillende verzetsgroepen in Zwolle en omgeving. Ook hij wordt aan het einde van de oorlog door de Duitsers gearresteerd, maar brengt het er levend vanaf. Direct na de bevrijding zendt hij Banninks notitie naar de opsporingsdienst van het *Bureau Nationale Veiligheid* (BNV). Dat zit in Scheveningen en is de voorloper van de *Algemene Inlichtingen- en*

Veiligheidsdienst (AIVD). Het BNV heeft als taak personen of organisaties op te sporen die zich met spionage- en sabotageactiviteiten tijdens de bezetting bezig hebben gehouden. In het kader van de zuivering wordt Bohmers nader onderzocht vanwege zijn werk voor de Duitsers. In de begeleidende brief aan het BNV schrijft Van der Noordaa:

‘Daar de Kapt. Bannink na zijn arrestatie door de Duitsers is gefusilleerd en hierover niet nader kan worden gehoord en ik mij herinner dat deze kwestie destijds veel onopgehelderde bijzonderheden had, zend ik u bijgaand een afschrift van bovengenoemd rapport’. (...) ‘Een feit hetwelk voor ons vaststond was, dat Bl. [Bohmers, AC] veel en belangrijke relaties in Duitschland had, of deze ten bate van onze danwel van de Duitse zaak werden aangewend, hebben we nooit volledig kunnen vastleggen.’⁴

Van der Noordaa weet dus ook niet hoe het zit. De familie Bonnema, bij wie Bohmers drie maanden in Zwolle ondergedoken heeft gezeten, vraagt zich ook na de oorlog af welke rol hij heeft gespeeld. Zij zijn de achterburen van Bannink. Bonnema schrijft in een op 3 december 1945 gedateerde brief: ‘Wij vonden Bohmers wel wat een rare kwiebus. Men wist soms niet of je hem bij de kop of bij de staart had. Wat ben je eigenlijk voor een persoontje, dachten wij.’⁵

Bonnema verbaast zich over veel meer. Zo heeft Bohmers hem gezegd dat als de ‘groenen’ komen, waarmee hij de *Grüne Polizei* of *Ordnungspolizei* bedoelt, hij gewaarschuwd moet worden. Zij hoeven zich nergens zorgen over te maken, want hij regelt dat dan wel even. Hoe komt het dat hij zo’n sterke arm bij de Duitsers heeft? Bonnema heeft nog zo’n voorbeeld: toen Bohmers zijn persoonsbewijs kwijt was, had hij snel een nieuw document, hoe kon dat nu? Ook bezocht hij hotels om Duitse officieren af te luisteren, beweerde hij. De familie Bonnema en de weduwe van Bannink vragen zich na de bevrijding af of Bohmers soms een spion was. Zij besluiten hun brief zo:

‘Wanneer wij vroegen naar zijn werk vertelde hij niets. Ja, zelfs na de oorlog, kon hij nog niet alles vertellen. Dat vonden we vreemd, vindt u ook niet? Waarom dan nog niet alles vertellen?’

Hoe mijn belangstelling voor Bohmers ontstond: de zaak Vermaning

We zijn opnieuw in Zwolle, maar nu dertig jaar later. Van jongs af aan heb ik een grote belangstelling voor geschiedenis. Ik lees veel, bezoek graag musea en oude gebouwen en luister geboeid naar verhalen over de Tweede Wereldoorlog. Bijvoorbeeld die van mijn opa die vertelt over hoe de familie in de kelder – waar de aardappelkist dient als slaapplek voor mijn tweejarige moeder – schuilde tijdens de bevrijding van Zutphen. Of hoe mijn oom uit Brummen gedwongen werd met paard en wagen de vluchtende Duitsers naar Duitsland te brengen na Dolle Dinsdag, ’s nachts ontsnapt en daarna moet onderduiken.

In de laatste jaren van mijn lagere school raak ik gefascineerd door dingen van vroeger, die honderden en soms wel duizenden jaren oud zijn en die je zomaar in de grond kunt vinden. Dit soort vondsten roept bij mij aanvankelijk een ‘historische sensatie’ op: een sterk gevoel van contact met het verleden. Toen ik mijn eerste zeventiende-eeuwse pijpenkop oprapte, zag ik opeens de man voor me die hem het laatst gerookt had - een intense ervaring die me volledig overviel, te meer omdat ik vrij nuchter en rationeel ben. Al gauw zou deze romantische ervaring zich bij mij verdichten tot een historische interesse, waarbij het verleden als het ware op afstand wordt geplaatst en een studieobject wordt. Toch is die sensatie nooit helemaal verdwenen en vormt ergens nog steeds een drijfveer voor het werk dat ik nu doe bij de archeologische dienst van de gemeente Rotterdam.

Zwolle, de stad waarin ik opgroeï, is in de jaren zeventig *booming*. Overal wordt gebouwd. Vlak bij de middeleeuwse stadsmuur worden oude panden gesloopt om ruimte te maken voor nieuwbouw. In deze historische grond kun je van alles aantreffen. Hetzelfde geldt voor grote nieuwbouwprojecten rondom de stad. Op braakliggend terrein zoek ik niet alleen naar middeleeuwse scherven van kook- en tafelgerei en pijpenkoppen, maar ook naar vuurstenen werktuigen uit de prehistorie. Soms tref ik sporen uit de Tweede Wereldoorlog aan. Ik sluit mij aan bij archeologische verenigingen en ver-

slind de archeologische boeken uit de bibliotheek. Ik lees over de ‘heldendaden’ van de hierboven genoemde Groningse professor Van Giffen (1884-1973). Hij wordt beschouwd als de nestor van de Nederlandse archeologie en is een beroemd onderzoeker van hunebedden, grafheuvels, Romeinse forten en terpen. Ik verzamel ook krantenberichten over archeologische ontdekkingen en houd een apart plakboek bij over de ‘zaak Vermaning’, een opzienbarende vervalsingsaffaire in de Nederlandse archeologie die in de landelijke en vooral Noord-Nederlandse media jarenlang ruime aandacht krijgt. In de berichtgeving daarover kom ik voor het eerst de naam Bohmers tegen - én de namen van mijn toekomstige docenten van de Rijksuniversiteit Groningen, alleen weet ik dat dan nog niet.

● Arnold Carmiggelt met een deel(tje) van zijn verzameling.

Arnold Carmiggelt zette zijn historische vondsten op papier

Bericht uit de Zwolse Courant van 3 oktober 1979. Aanleiding is de verschijning van mijn eerste publicatie, over de zeventiende-eeuwse vondsten die tevoorschijn zijn gekomen bij de renovatie van de stadsmuur in Zwolle. Ik ben dan vijftien jaar. Als amateurarcheoloog volg ik de zaak Vermaning op de voet.

Bohmers is na de oorlog de grote specialist voor het Paleolithicum (Oude Steentijd) en het Mesolithicum (Midden-Steentijd) aan het BAI. Door omstandigheden waar ik nog uitgebreid op terugkom, werkt hij niet meer bij het BAI in 1975 als de vondsten van Vermaning als vervalsingen ontmaskerd worden en de zaak Vermaning in volle hevigheid losbarst. Verschillende partijen brengen zijn naam in verband met de vervalsingen.

Tjerk Vermaning (1929-1987) is binnenschipper en verdient zijn brood met het slijpen van maaimachines.⁶ Hij gaat in Friesland en Drenthe van deur tot deur om zijn diensten aan te bieden en leidt een armoedig bestaan. In 1965 krijgt hij landelijke bekendheid als de ontdekker van een groot aantal vuurstenen werktuigen op een akker bij het Drentse Hoogersmilde. Ze zouden gemaakt zijn door Neanderthalers, die hier tussen 150.000 en 40.000 jaar geleden als jagers-verzamelaars rondzwierven. Onze voorouders, de moderne mens (*Homo sapiens*), is dan nog niet in deze streken gearriveerd. De vindplaats is zo sensationeel, omdat er in Nederland maar een paar losse werktuigen uit die tijd bekend zijn. Nederland is dus veel intensiever bewoond door mensachtigen dan tot dusver werd aangenomen.

Vermaning doet nog meer opmerkelijke vondsten, zoals de artefacten van Neanderthalers bij Hijken en Eemster. Verder vindt hij een sensationeel vondstcomplex bij Ravenswoud. Dit komt uit het Neolithicum (Nieuwe Steentijd) en bevat een aantal vuurstenen speerpunten die typologisch afwijken van al bekende artefacten. De beroepsarcheologen staan perplex. Wat betekent dit? De pers volgt de ontdekkingen van Vermaning op de voet, want hij is goed in zijn persoonlijke PR en geeft graag interviews.

Op 27 januari 1965 zoekt Bohmers Vermaning op in zijn woonboot om zijn spectaculaire vondsten van Hoogersmilde te bekijken. Hij gaat er samen met Diderik van der Waals heen, dan conservator bij het Drents Museum, die Vermaning al langer kent en een goed contact met hem heeft. Het is donker in de boot en de mannen kunnen de stenen niet goed bekijken. Dezelfde avond komt er echter een serie gebeurtenissen op gang die uiteindelijk leiden tot Bohmers' schorsing en ontslag in 1966. Wat belangrijk is om te weten, is dat hij de stenen van Vermaning daarna niet meer heeft bestudeerd.

Tien jaar na het vertrek van Bohmers staan de kranten bol van wat de zaak Vermaning gaat heten. Ik volg de berichtgeving op de voet. Vermaning is dan ontmaskerd als (mede)vervalser van een groot aantal prehistorische werktuigen en vindplaatsen, onder andere die van Hoogersmilde. Een van de vragen die op tafel ligt, is of hij alleen heeft gewerkt of dat er nog iemand anders in het spel is, die tot dusver buiten beeld is gebleven. Vermaning is immers een eenvoudig man; die kan toch niet zo maar een aantal academici beetgenomen hebben? De kranten berichten uitgebreid over de rechtszittingen in Assen in 1977 en in Leeuwarden in 1978. De zaak is aan het rollen gebracht door Dick Stapert (geb. 1947). Hij is wetenschappelijk medewerker aan het BAI en wil op de stenen van Vermaning promoveren. Als hij de stenen onder de microscoop bestudeert, vallen hem zo veel eigenaardigheden op, dat hij zich begint af te vragen of ze wel echt zijn. Zijn inzichten deelt hij met zijn baas, hoogleraar Tjalling Waterbolk (geb. 1924), de opvolger van Van Giffen.

Waterbolk is zelf geen specialist in het Paleolithicum. Door het ontslag van Bohmers en de afwezigheid van andere paleolithicumspecialisten in Nederland zit het BAI zonder. Samen met Van der Waals, die inmiddels bij het BAI werkt, gaat hij de stenen van Vermaning zelf bestuderen. Hun publicatie komt in 1973 uit. Beiden zijn er dan nog van overtuigd dat de stenen echt zijn, maar twee jaar later toont Stapert het tegendeel aan. Deze ontdekking is uiteraard voor de betrokkenen een enorme schok en de gebeurtenissen volgen elkaar nu snel op. Er wordt aangifte gedaan tegen Vermaning, wat leidt tot een rechtszaak in Assen in 1977.

De officier van justitie in Assen, C.J. van Epenhuysen, is toevallig de vader van een goede vriend van mij. Hij vertelt mij later dat hij de zaak Vermaning een van de interessantste uit zijn carrière vindt. De dossiers heeft hij voor een deel thuis bewaard, omdat hij vermoedde dat de zaak vroeg of laat weer zou opspelen. Zijn fascinatie voor de zaak blijkt ook uit het feit dat hij op het promotiefeest van Stapert in 1992 hem een natuurlijk stuk vuursteen geeft waarop slijpproeven zijn verricht door het Gerettelijk Laboratorium in Rijswijk en dat als bewijslast heeft gediend in de zaak Vermaning. Doel was te onderzoeken wat het effect is van machinale slijping op vuursteen. Door slijping is de steen gaan 'bloeden', een verschijnsel dat ook herkend is op sommige stenen van Vermaning. Dat heeft de officier van justitie er destijds van overtuigd dat de stenen van Vermaning vals waren. De 'bloed-steen' heeft al die jaren op zijn bureau gelegen.⁷

Na Assen volgt er een hoger beroep in Leeuwarden en in 1978 spreekt het hof hier Vermaning uiteindelijk vrij, maar laat in het midden of de vuurstenen werktuigen echt of vals zijn. Daarmee komt er een einde aan het juridisch steekspel rond Vermaning, maar de affaire zelf is daarmee nog lang niet afgelopen.

Na mijn middelbare school ga ik in 1982 geschiedenis en archeologie studeren in Groningen. Waterbolk, Van der Waals en Stapert zijn onder anderen mijn docenten, voor wie ik veel waardering heb. Dick Stapert wordt een goede vriend. Bij zijn open haard met een glas wijn dat nooit leeg raakt, hebben we het vaak over de zaak Vermaning, het moment waarop hij zich realiseerde dat hij naar vervalsingen keek, de nasleep van de affaire en de afzijdige houding en het gedrag van zijn collega's in deze zaak. Dit alles heeft een enorme impact gehad op zijn leven. Bij Waterbolk studeer ik in 1988 af op een onderwerp over laat- en postmiddeleeuwse archeologie. Vermaning krijgt tijdens mijn studie nog steeds veel publiciteit, niet in de laatste plaats vanwege de activiteiten van de *Aktieve Praktijk Archeologen Nederland* (APAN), een vereniging van amateurarcheologen met (vooral) belangstelling voor het Paleolithicum. Zij zetten zich in voor de rehabilitatie van Vermaning en de erkenning van de authenticiteit van 'zijn' artefacten. De APAN ziet in de afwijzing van de stenen van Vermaning het bewijs van de arrogantie van de wetenschap en hijst Vermaning op het schild. Zo verwordt de zaak Vermaning tot een strijd tussen amateurarcheologen en beroepsarcheologen.

De kwestie wordt daarbij nog eens vertroebeld door een doorgaans kritiekloze en eenzijdige berichtgeving in de pers, die verder bijdraagt aan oplopende spanningen

De grasmaaierslijper Tjerk Vermaning is de bekendste Nederlandse amateurarcheoloog uit de twintigste eeuw. In 1965 krijgt hij landelijke bekendheid door de ontdekking van stenen werktuigen die wijzen op de aanwezigheid van een kampement van Neanderthalers in het Drentse Hoogersmilde. Ook later doet hij allerlei opzienbarende ontdekkingen, waaraan de pers veel aandacht besteedt. In 1975 wijst wetenschappelijk onderzoek uit dat zijn vondsten vervalsingen zijn. Dit leidt tot veel publiciteit en tot een ongekend felle strijd in de Nederlandse archeologie. 'De zaak Vermaning' houdt de gemoederen in Noord-Nederland decennialang bezig. Zozeer zelfs, dat er in 2018 een tentoonstelling aan Vermaning wordt gewijd in het Drents Museum. In september 2018 vindt er een serie theatervoorstellingen plaats over Tjerk Vermaning op de akker onder de zendmast van Hoogersmilde.

tussen de verschillende kampen.⁸ De pers is volledig op de hand van Vermaning en doof voor de wetenschappelijke argumenten. Daardoor wordt wat begon als een affaire, nog verder opgeblazen. Pas in 2018 – dertig jaar na het overlijden van Vermaning – erkent de pers een aandeel te hebben gehad in de zaak Vermaning. De aanleiding is een tentoonstelling in het Drents Museum over Vermaning en de verschijning van het bijbehorende boek. In een ironische open brief in het *Dagblad van het Noorden*, gericht aan Tjerk Vermaning ('Beste meneer Vermaning'), biedt cultuurredacteur Job van Schaik zijn excuses aan namens zijn beroepsgroep:

'Een ding staat voor mij vast: dat de affaire zo groot kon worden en na zoveel jaar nog steeds doorsuddert, is ook de schuld van ons, journalisten. Wij dreven mee op de hype en de tijdgeest. Nogmaals mijn welgemeende excuses daarvoor.'⁹

Hoewel ik vooral een interesse ontwikkel voor het onderzoek in laat- en postmiddeleeuwse stadskernen, ben ik jaren lid van de APAN en bezoek ik bijeenkomsten van deze vereniging. Ik ben vooral geïnteresseerd in de zaak Vermaning en de verhalen die de APAN daarover verspreidt. Wat mij opvalt en verbijstert is het sektarisch karakter ervan en het bijna religieus fanatisme dat sommige APAN-leden in woord en geschrift uitdragen, dat steeds intenser wordt naarmate de bewijzen tegen Vermaning zich opstapelen.¹⁰ Waar zijn het redelijk oordeel en het gezond verstand gebleven? Dat vraag ik me regelmatig af.

De virulente affaire geeft aanleiding tot allerlei hypothesen en complottheorieën over de vraag wie de vervalser(s) is (zijn), en wat de reden voor vervalsing is. Tot op de dag van vandaag is dat niet helemaal duidelijk. De naam Bohmers valt. En daar

blijft het niet bij. In dezelfde tijd komt er nog een andere grote vervalsingszaak in Noord-Nederland aan het licht: de Vikingschat van Winsum. Dit is een verzameling van voornamelijk niet-authentieke vroegmiddeleeuwse Vikingsieraden, die door één persoon decennialang zijn aangedragen. Ook hierin wordt de hand van Bohmers vermoed. Opnieuw komt er een stroom van geruchten over hem op gang. Ook zijn ologsverleden, waar ik dan nog niets van weet, wordt erbij gehaald. En zoals dat gaat met verhalen en geruchten, ze richten schade aan en blijven aan iemand kleven. Terwijl niemand weet hoe het écht zit. Ik kom een paar reacties van Bohmers tegen in de pers, maar veel is het niet. Er is een groot artikel met een foto van hem. Ik zie een magere man met dunne, samengeknepen lippen en een strakke blik achter een bril. Ook heeft hij een paar opvallende flaporen. Hij komt op mij als jonge jongen in die tijd niet direct over als een aardige man, maar dat kan ook door de kop komen boven het artikel: 'Dr. Assien Bohmers uit Bedum: Ik ben nooit nazi of lid van de SS geweest.'¹¹

Bohmers laat verder weinig meer van zich horen. Hij is eind jaren zeventig naar Zweden verhuisd en overlijdt daar in 1988 op 76-jarige leeftijd. Ik heb hem nooit ontmoet.

Onderzoek en oordeel van anderen

Na zijn vertrek naar Zweden en zijn overlijden neemt de belangstelling voor Bohmers onder historici en archeologen niet af. Integendeel. Zijn naam blijft regelmatig opduiken in uiteenlopende publicaties. Nadat in 1976 de omvangrijke studie en bronnenuitgave over de SS in Nederland is uitgegeven waarin Bohmers verschillende malen wordt genoemd, verschijnt in 1978 het proefschrift van Gjal't Zondergeld.¹² Het behandelt de Friese Beweging tussen beide wereldoorlogen. Bohmers komt hierin diverse malen ter sprake. Zijn politieke activiteiten in Friesland tijdens de Tweede Wereldoorlog en zijn contacten met Duitsgezinde en collaborerende Friezen worden summier toegelicht. Maar het oordeel van Zondergeld laat niets aan duidelijkheid te wensen over: Bohmers was een avonturier, een jong, eerzuchtig, onscrupuleus wetenschapsman.¹³

In 1995 verschijnt het boek *Tietjerksteradeel 1940-1945* van P.V.J. van Rossem. De auteur heeft ter voorbereiding van zijn boek in 1988 nog contact gezocht met Bohmers, met een verzoek om inlichtingen. Bohmers is bereid zijn medewerking te verlenen. Hij antwoordt Van Rossem op 7 februari van dat jaar vanuit het Zweedse Angered: 'In maart kom ik naar Bedum en kan u daar te woord staan. Ik ben in het bezit van enige documenten die een geheel nieuw licht op alles werpen.'¹⁴ Helaas komt er van dat bezoek niets terecht. Bohmers wordt ziek en sterft op 1 mei 1988. Het oordeel van Van Rossem over hem is echter duidelijk: hij is een collaborateur.¹⁵

Het oordeel van Anton van der Lee, amateurarcheoloog en nauw betrokken bij de APAN, is aanmerkelijk milder. Hij verwoordt dat in een artikel uit 1996 in het tijdschrift van de APAN. Bohmers als kunstzinnig, filosofisch ingesteld, maar wereldvreemd man heeft zijn hele leven te kampen gehad met veel onbegrip en agressie

In de Leeuwarder Courant verschijnt op 12 juni 1976 een paginagroot artikel: 'Dr. Assien Bohmers uit Bedum: Ik ben nooit nazi of lid van de SS geweest.'

tegen zijn persoon. Hij heeft zeker ideeën die ons nu nog de wenkbrauwen doen fronsen, maar de mensen die hem echt gekend hebben, aldus Van der Lee, weten dat zijn integriteit boven elke twijfel verheven was.¹⁶

In 2003 verschijnt de dissertatie van Martijn Eickhoff, getiteld *De oorsprong van het 'eigene'. Nederlands vroegste geschiedenis, archeologie en nationaal-socialisme*.¹⁷ Eickhoff behandelt de archeologiebeoefening in Nederland in de periode van het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog. Ook Bohmers, zijn relatie met Van Giffen en zijn aanstelling bij het BAI komen ter sprake. Daarnaast vormt de cultuurpolitiek van de bezetter een belangrijk bestanddeel van zijn boek. In dat kader wordt ook aandacht geschonken aan Ahnenerbe, het wetenschappelijk bureau van de SS. Bohmers is daar tussen 1937 en 1945 aan verbonden.

Ahnenerbe is in 1935 opgericht en wordt vanaf 1937 opgenomen in de *Persönlicher Stab Reichsführer SS*, een organisatieonderdeel onder directe leiding van Himmler. De doelstelling van Ahnenerbe wordt in 1939 als volgt geformuleerd: 'Grondgebied, Geist, daden en erfgoed van het Indo-Germanendom van het Noordse ras te onderzoeken (...). De uitvoering van deze opdracht moet plaatsvinden met inzet van exact wetenschappelijke methoden.' Dit wetenschappelijk bureau van de SS biedt ruimte aan meer en minder gerenommeerde wetenschappers, die zich direct of indirect inzetten voor de nationaalsocialistische politiek en propaganda. Eickhoff publiceert in 2009

INLEIDING

en 2013 ook twee bijdragen over Bohmers' onderzoek bij de prestigieuze vindplaats Unterwisternitz en schrijft over hem:

'Als prehistoricus nam hij bewust deel aan het rassenspolitieke project dat alle dimensies openbrak en dat het Duitse Rijk in het algemeen en de SS in het bijzonder in Europa uitvoerden. (...) Tegelijkertijd was hij als argwanende eenling zeer geïsoleerd, ook binnen Ahnenerbe.¹⁸

Kortom: we hebben hier te maken met een achterdochtige eenling die een bewuste bijdrage leverde aan de racistische politiek van de nazi's. In 2016 voegt hij aan dit beeld nog het volgende toe:

'Hoewel Bohmers over het geheel genomen het nationaalsocialisme als een positief fenomeen zag en daar als onderzoeker van profiteerde, vond hij het passend om zijn propagandistische taken voor Ahnenerbe tot een minimum te beperken.¹⁹

Eickhoff heeft, naast zijn proefschrift, een aantal waardevolle bijdragen geschreven over de Nederlandse archeologiebeoefening tijdens het Interbellum en de Tweede Wereldoorlog.²⁰ Ook in Duitsland en andere Europese landen wordt vanaf het einde van de twintigste eeuw steeds meer aandacht geschonken aan de archeologiebeoefening onder het nazibewind.²¹ Dit laatste is mogelijk geworden, omdat er voldoende afstand is gekomen tussen de historici en hun object van onderzoek. Bovendien zijn veel archieven nu meer openbaar dan voorheen en zijn de archieven door de komst van internet beter ontsloten. Tot slot zijn de archeologen die in de nazitijd functioneerden, niet meer werkzaam of in leven. In de afgelopen jaren zijn er verschillende biografieën verschenen over nazi-archeologen uit deze disruptieve tijd.²² Ze geven een verhelderend inzicht in de relaties binnen de archeologische wetenschap en welke partijen en rivaliteiten er waren. Ook deze biografie hoopt hier verder aan bij te dragen.

In hetzelfde jaar waarin Eickhoffs proefschrift (2003) verschijnt, publiceert de dan bijna 80-jarige emeritus hoogleraar Waterbolk het boek *Scherpe stenen op mijn pad*. Het gaat over de geschiedenis van het steentijdonderzoek in Nederland en in het bijzonder over de zaak Vermaning. Waterbolk is hier als hoogleraar en directeur van het BAI, en tussen 1954 en 1965 als baas van Bohmers, nauw bij betrokken geweest. In deze autobiografische terugblik wijst hij Bohmers aan als *auctor intellectualis* van de vervalsingsaffaire.²³ Het is vooral dit boek en de daarin geuite vermoedens die mij doen besluiten grondig uit te zoeken wie Bohmers is en wat hij gedaan en gedacht heeft. Ik wil nu wel eens weten wat er echt waar is van alle verhalen.

Terwijl ik mijn onderzoek start, blijven er publicaties verschijnen waarin Bohmers voorkomt. Zo gaat de historicus Klaas van Berkel in zijn lijvige boekwerk *Academische Illusies* over de geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen in op de door de Duitse bezetter georganiseerde aanstelling van Bohmers, die deel uitmaakt van de

nazificering van de Groningse universiteit. In zijn in 2005 verschenen boek karakteriseert hij Bohmers als ‘een geweldige intrigant die waarschijnlijk handelde vanuit zuiver opportunistische gronden’.²⁴

In 2006 publiceert de Canadese journaliste Heather Pringle haar bestseller *The Masterplan. Himmlers scholars and the Holocaust*. Dit vlot geschreven boek beschrijft de geschiedenis van Ahnenerbe vooral aan de hand van de werkzaamheden van een aantal daaraan verbonden wetenschappers. Ze wijdt hierin een heel hoofdstuk aan Bohmers. Op basis van slechts enkele bronnen gaat zij vooral in op zijn studiereis door België, Engeland en Frankrijk in 1938 en zijn onderzoek van een paleolithische vindplaats in Mauern, in het Altmühltal in het Duitse Beieren. Het hoofdstuk over Bohmers wordt in iets gewijzigde vorm ook geplaatst in het maandblad *Archaeology* en wordt als bronveeluldig op internetsites benut.²⁵ Pringle windt er geen doekjes om: ‘Bohmers had a talent for dissembling, scheming and self advancement’. Volgens haar hebben we hier te maken met een man met een talent voor huichelarij, gekonkel en zelfpromotie.

Willem Otterspeer, in wiens biografie over de schrijver Willem Frederik Hermans uit 2015 Bohmers ook even langs komt, noemt hem een nazi en een ‘windvaan’, die eerst zijn diensten aan de bezetter aanbiedt en na de oorlog zegt betrokken geweest te zijn bij het verzet: ‘Wat hij niet ontliep was zijn noodlot. Want deze schuinsmarcheerder handelde ook voor eigen rekening in archeologica uit rijkscollecties’. Ook wordt hij verdacht van diefstal, leidt de vondst van wapens tot zijn ontslag en wil hij zijn zeewaardig jacht benutten om er met zijn waardevolle spullen vandoor te gaan.²⁶ Bohmers krijgt er flink van langs. Maar klopt het allemaal wat Otterspeer beweert?

De meeste auteurs baseren zich op de dissertatie uit 1965 van Michael H. Kater, getiteld: *Das Ahnenerbe’ der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. In 1974 verschijnt dit proefschrift in boekvorm. Deze zeer grondige studie brengt een paar intrigerende feiten over Bohmers aan het licht. Kater beschrijft de verschillende afdelingen waaruit Ahnenerbe bestond. Die hielden zich niet alleen bezig met archeologisch onderzoek, taalwetenschap en volkskunde, maar ook met natuurwetenschappelijk onderzoek, zoals botanie en grottenkunde. Berucht wordt Ahnenerbe vooral door de in 1942 door Himmler toegevoegde afdeling *Webrwissenschaftliche Zweckforschung*, waarvan de medewerkers onder andere gruwelijke experimenten doen op gevangenen in het concentratiekamp Dachau.²⁷ De zakelijk leider van Ahnenerbe is Wolfram Sievers, een man met wie Bohmers nauwe contacten onderhoudt. Sievers is (mede)verantwoordelijk voor deze afgrijselijke misdaden tegen de menselijkheid. Hij wordt in 1947 tijdens het *Nürnberger Ärzteprozess* ter dood veroordeeld en op 2 juni 1948 in Landsberg opgehangen. Bohmers legt tijdens het proces een schriftelijke verklaring af ten gunste van deze Sievers. Hij noemt daarin de illegale ‘verzetsactiviteiten’ van de zogenaamde *Hielscherkreis*, waaraan behalve Sievers ook hijzelf zou hebben deelgenomen.

Lange tijd is getwijfeld aan het bestaan van deze ‘verzetsgroep’ rondom de charismatische Friedrich Hielscher. Ook Kater staat er in 1965 sceptisch tegenover en dat is ongetwijfeld de reden dat Bohmers op 8 januari 1965 aan Kater schrijft: ‘Nu ik uw

Wolfram Sievers tijdens het zogenaamde Artsenproces in 1947, de eerste van twaalf processen in Neurenberg. In tegenstelling tot het Proces van Neurenberg werden deze processen niet voor een internationaal tribunaal gehouden, maar voor Amerikaanse militaire rechtbanken. Van de 23 verdachten in het Artsenproces werden er zeven vrijgesproken. Negen kregen een gevangenisstraf en zeven de doodstraf, onder wie Sievers.

brief gelezen heb en in algemene zin gehoord heb hoe u werkt, schijnt het mij toe dat u van veel feiten geen weet hebt.²⁸ Later schrijft Kater dat een nadere studie naar deze groepering de moeite waard is.²⁹

Deze aanbeveling wordt opgevolgd. Peter Bahn schrijft in 2004 een boek over het leven en werk van Hielscher en besteedt aandacht aan zijn politieke en religieuze ideeën.³⁰ Vijf jaar later geeft hij Hielschers *Leitbriefe der Unabhängigen Freikirche* uit, waarin deze als stichter van een nieuwe geloofsgemeenschap zijn geloofsleer verkondigt.³¹ Bahn meent dat er wel degelijk sprake is geweest van een verzetsgroep rond Hielscher. Dat is ook de mening van Ina Schmidt, die haar proefschrift aan Hielscher en zijn volgelingen heeft gewijd. Haar boek *Der Herr des Feuers. Friedrich Hielscher und sein Kreis zwischen Heidentum, neuem Nationalismus und Widerstand gegen den Nationalsozialismus* verschijnt eveneens in 2004.³² Zij besteedt daarin nadrukkelijk aandacht aan de ondermijnende activiteiten van de Hielscherkreis tegen de nationaalsocialistische dictatuur.